ПРОБАЦИЯ НАЗОРАТИ ОСТИДАГИ ШАХСГА НИСБАТАН ҲУҚУҚИЙ ТАЪСИР ЧОРАЛАРИНИ ҚЎЛЛАШГА ДОИР ХОРИЖИЙ ДАВЛАТЛАР ТАЖРИБАСИ

Фозилов Илҳомбек Карокатилло ўғли
Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси
курсанти

https://doi.org/10.5281/zenodo.23877281

Аннотация: Мазкур илмий мақолада жиноий жазоларни либераллаштириш ва жамиятдан ажратмаган ҳолда маҳкумларни қайта тарбиялаш тизимида пробация назорати остидаги шахсларга нисбатан ҳуқуқий таъсир чораларини қўллашнинг назарий-ҳуқуқий жиҳатлари таҳлил қилинган. Ривожланган хорижий давлатлар (АҚШ, Буюк Британия, Германия ва Япония) тажрибаси қиёсий-ҳуқуқий ўрганилиб, англо-саксон ва континентал ҳуқуқ оилаларидаги пробация моделлари, назорат тартиби ва ҳуқуқий таъсир дастакларининг моҳияти очиб берилган.

Калит сўзлар: пробация назорати, ҳуқуқий таъсир чоралари, озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазолар, ресоциализация, электрон назорат, хорижий тажриба, рецидив жиноятчилик.

Замонавий жиноят-ижроия сиёсатининг устувор йўналишларидан бири — жиноий жазоларни инсонпарварлаштириш ҳамда озодликдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган муқобил жазо турларини кенг қўллаш орқали шахсни жамиятдан ажратмасдан тузатиш ҳисобланади [1]. Бу жараёнда судланганларни жамиятга мослаштириш, улар томонидан такрорий жиноят (рецидив) содир этилишининг олдини олиш ва қонунга итоаткор хулқ-атворни шакллантиришда пробация институти етакчи ўрин тутади.

Ўзбекистон Республикасида сўнгги йилларда пробация хизматини институционал жиҳатдан мустаҳкамлаш, назорат остидаги шахсларнинг ижтимоий реабилитациясини таъминлаш ва электрон мониторинг воситаларини жорий этиш борасида изчил ислоҳотлар амалга оширилмоқда [2]. Бироқ пробация назоратидаги шахсларга нисбатан белгиланган мажбурият ва чекловларни бажармаганлик учун таъсирчан, мутаносиб ва самарали ҳуқуқий таъсир чоралари тизимини такомиллаштиришда бой тарихий ва амалий тажрибага эга бўлган ривожланган хорижий давлатлар амалиётини ўрганиш муҳим назарий ва амалий аҳамият касб этади.

Пробация институти ва ҳуқуқий таъсир чораларининг ҳуқуқий табиати

Халқаро ҳуқуқий стандартларда, хусусан, БМТнинг Озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган чоралар бўйича минимал стандарт қоидаларида (Токио қоидалари, 1990 йил) ҳамда Европа пробация қоидаларида (2010 йил) қайд этилганидек, пробация назоратидаги шахсга нисбатан қўлланиладиган чоралар жазолаш эмас, балки ижтимоий реабилитация ва хавфсизликни таъминлашга қаратилиши шарт [3].

Ҳуқуқий таъсир чоралари — бу суд ёки ваколатли пробация органи томонидан назорат остидаги шахс хулқ-атворини йўналтириш, унга юклатилган мажбуриятлар ижросини таъминлаш ҳамда қоидабузарликларнинг олдини олиш мақсадида қўлланиладиган чеклов, мажбурлов ва рағбатлантириш механизмлари мажмуидир [4].

Хорижий давлатларнинг асосий пробация моделлари

Жаҳон амалиётида пробация тизими ва ундаги ҳуқуқий таъсир чоралари ҳуқуқ тизими хусусиятларига кўра иккита асосий моделга бўлинади:

1. *Англо-саксон модели (АҚШ ва Буюк Британия): АҚШ амалиёти:* Пробация институтининг ватани ҳисобланиб, назорат остидаги шахсга нисбатан жазонинг муқобил шакли (probation) ёки шартли муддатидан илгари озод қилиш (parole) механизми қўлланилади. АҚШда ҳуқуқий таъсир чоралари сифатида мажбурий психотерапия, спиртли ичимлик ва гиёҳвандликдан даволаниш, электрон билакузуклар (GPS-трекерлар) орқали ҳаракатни 24/7 тартибида чеклаш ҳамда жабрланувчига етказилган зарарни тўлиқ қоплаш талаблари қўйилади [5]. Мажбуриятлар бузилган тақдирда суд орқали пробация бекор қилиниб, шахс тўғридан-тўғри қамоққа юборилади.

2. *Буюк Британия амалиёти:* Ҳуқуқий таъсир чоралари «Community Order» (Жамоатчилик буйруғи) доирасида амалга оширилади. Шахсга 13 тагача муайян талаблар (бепул жамоат ишлари, муайян ҳудудларга боришни тақиқлаш, комендантлик соати) қўйилади. Ушбу талабларнинг бузилиши қатъий маъмурий ва жиноий жавобгарликка сабаб бўлади [6].

Континентал (Европа) модели (Германия ва Франция):

Германия амалиёти: Немис жиноят қонунчилигига кўра (StGB), шартли ҳукм қилинган шахсларга пробация ёрдамчиси («Bewährungshelfer») бириктирилади. Бу ерда таъсир чоралари жазоловчи характерга эмас, балки ижтимоий-педагогик ва реабилитацион ёрдамга қаратилади. Суд шахсга

жабрланувчи билан ярашиш, жамоат фойдасига бадал тўлаш каби кўрсатмалар беради [7].

Шарқий Осиё тажрибаси (Япония):

Японияда пробация тизими давлат пробация зобитлари билан бир қаторда жамоатчилик асосида ишловчи ихтиёрий пробация ходимлари («Hogoshi») институти билан интеграциялашган бўлиб, ҳуқуқий таъсир оилавий ва жамоатчилик таъсири орқали амалга оширилади [8].

Мазкур хорижий тажрибани ўрганиш назорат ва ресоциализация ўртасидаги мутаносибликни таъминлашда миллий қонунчиликни такомиллаштириш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Ривожланган хорижий давлатларнинг пробация амалиёти таҳлили шуни кўрсатадики, назорат остидаги шахсларга нисбатан ҳуқуқий таъсир чораларини қўллаш фақатгина жазоловчи ёки чекловчи мажбурлов воситаси эмас, балки шахсни жамиятга қайта мослаштириш (ресоциализация)га йўналтирилган мураккаб криминологик механизм ҳисобланади [9].

Шу билан бирга, илғор давлатлар тажрибасида ҳам пробация назоратини амалга ошириш ва ҳуқуқий таъсир чораларини қўллаш жараёнида муайян муаммолар, зиддиятлар ва чекловлар мавжуд бўлиб, уларнинг қиёсий таҳлили қуйидаги асосий жиҳатларни қамраб олади:

1. Ҳуқуқий таъсир чораларининг градацияси ва дифференциацияси

Илғор хорижий амалиётда қоидабузарлик содир этган пробация назоратидаги шахсга нисбатан бирданига озодликдан маҳрум қилиш жазосини қўллаш энг сўнгги чора (ultima ratio) сифатида қаралади:

Босқичма-босқич жазолаш механизми («Graduated Sanctions» — АҚШ тажрибаси): АҚШнинг кўплаб штатларида инспекторларга қоидабузарликнинг оғирлик даражасига қараб мустақил равишда оралиқ таъсир чораларини қўллаш ваколати берилган. Масалан, назоратга ўз вақтида келмаган шахсга нисбатан қўшимча жамоат ишлари белгилаш, комендантлик соатини кучайтириш ёки 2–3 кунлик қисқа муддатли ҳибсга олиш («flash incarceration») чоралари қўлланилади [10]. Бу эса ҳар бир майда қоидабузарлик учун суд орқали озодликдан маҳрум қилиш муассасасига юборишни олдини олади ва пенитенциар тизим юкламасини камайтиради;

Мажбурий дастурлар ва коррекцион таъсир (Буюк Британия ва Швеция): Шахснинг ҳуқуқбузарлик хулқини ўзгартириш учун унга когнитив-хулқ-атвор терапияси (CBT), ғазабни бошқариш («Anger Management»)

курслари ёки спиртли ичимлик/гиёҳвандликка қарши мажбурий даволаниш дастурларига қатнашиш юклатилади. Ушбу дастурлардан бош тортиш пробация режимини бузиш сифатида баҳоланади [11].

2. Рақамли технологиялар ва электрон мониторинг дастаклари

Электрон билакузуклар (GPS ва радиочастотали трекерлар): Европа давлатлари (Франция, Нидерландия, Эстония) ва АҚШда пробация назорати остидаги шахсларнинг ҳаракатини чеклаш (уй қамоғи, муайян ҳудудларга, масалан, жабрланувчининг уйи ёки мактаблар яқинига боришни тақиқлаш) тўлиқ автоматлаштирилган. Электрон билакузук сигнали узилган ёки чегара бузилган тақдирда, марказлашган сервер зудлик билан патруль хизмати ва пробация ходимига хабар беради [12];

SCRAM-мониторинг тизимлари: Спиртли ичимлик таъсирида жиноят содир этган шахслар учун тери орқали алкоголь даражасини узлуксиз аниқлаб турувчи трансидермал сенсорлар қўлланилади. Бу тизим шахсга нисбатан қўйилган алкоголдан тийилиш чекловларининг сўзсиз ижросини таъминлайди.

3. Хорижий пробация тизимлари дуч келаётган амалий муаммолар

Пробация ходимларининг юқори юкламаси («Burnout» омили): АҚШ ва Буюк Британияда бир нафар пробация офицерига 100 тадан 150 тагача назорат остидаги шахс тўғри келади. Бу эса инспекторнинг ҳар бир шахс билан индивидуал-психологик иш олиб боришига имкон бермай, фаолиятнинг фақат формал назорат ва қоғозбозликка айланиб қолишига олиб келмоқда [13];

Электрон мониторингнинг инсон ҳуқуқлари билан тўқнашуви: Германия ва Франция ҳуқуқшунослари томонидан электрон назорат воситаларининг шахсий ҳаёт дахлсизлигига (Privacy rights) дахл қилиши, шахснинг оилавий ва касбий фаолиятида муайян чекловларни юзага келтириши юзасидан қизғин илмий баҳслар давом этмоқда [14];

Хусусий пробация компанияларининг тижоратлашуви оқибатлари: Буюк Британияда 2014 йилда амалга оширилган хавфи паст бўлган маҳкумларни назорат қилишни хусусий компанияларга топшириш ислоҳоти («Transforming Rehabilitation») кутилган натижани бермади. Хусусий тузилмалар харажатларни тежаш мақсадида назорат ва ижтимоий ёрдам сифатини пасайтириб юборгани сабабли, ҳукумат 2021 йилда пробация тизимини тўлиқ давлат тасарруфига қайтаришга мажбур бўлди [15].

Хорижий тажриба шуни кўрсатадики, пробация назорати остидаги шахсга нисбатан ҳуқуқий таъсир чоралари қатъий мутаносиблик (пропорционаллик) тамойилига асосланиши лозим. Жазолаш ва чекловлар ижтимоий реабилитация билан мувозанатда бўлгандагина рецидив жиноятлар хавфи камаяди.

Ривожланган давлатларнинг пробация назорати соҳасидаги кўп йиллик илғор тажрибаси шуни кўрсатадики, назорат остидаги шахсларга нисбатан ҳуқуқий таъсир чораларини қўллаш фақат мажбурлов ва жазолаш билан чекланмасдан, уларни ижтимоий реабилитация қилиш, хулқ-атворини коррекциялаш ва рақамли технологиялардан оқилона фойдаланишга асосланиши лозим. Мазкур хорижий тажрибанинг ижобий жиҳатларини миллий қонунчилик ва амалиётга татбиқ этиш мақсадида қуйидаги таклиф ва тавсиялар илгари сурилади:

Илмий-амалий таклиф ва тавсиялар

1. Табақалаштирилган ҳуқуқий таъсир чоралари («Graduated Sanctions») тизимини қонунчиликда мустаҳкамлаш.

АҚШ ва Буюк Британия тажрибаси асосида пробация инспекторига майда ва қўпол бўлмаган тартиббузарликлар учун мустақил равишда босқичма-босқич кучайтирилувчи маъмурий-профилактик чораларни қўллаш (қўшимча тушунтириш суҳбатлари, муайян жамоат ишларига жалб этиш, ҳаракатланиш чекловларини вақтинча кучайтириш) ваколатини бериш мақсадга мувофиқдир. Бу судларга тушадиган юкламани камайтиради ва ҳар бир арзимас қоидабузарлик учун жазонинг озодликдан маҳрум қилишга алмаштирилишининг олдини олади.

2. Электрон мониторинг тизимини (GPS-трекерлар ва билакузуклар) тўлиқ рақамлаштириш ва автоматлаштириш.

Европа Иттифоқи давлатлари моделига мувофиқ, ахлоқ тузатиш ёки озодликни чеклаш жазосига ҳукм қилинган шахсларнинг ҳаракатини 24/7 режимида назорат қилувчи «Электрон пробация» ягона ситуацион маркази фаолиятини йўлга қўйиш лозим. Шахснинг тақиқланган ҳудудларга (жабрланувчининг уйи, мактаблар, кўнгилочар муассасалар) яқинлашиши ёки чеклов зонасидан чиқиб кетиши ҳолатларини сунъий интеллект ёрдамида инспектор планшетига ва патруль хизматига реал вақтда етказиш тизимини яратиш зарур.

3. Мажбурий психологик ва хулқ-атвор коррекцияси дастурларини жорий этиш.

Германия ва Швеция амалиётидан келиб чиқиб, зўравонлик, оилавий низолар ёки гиёҳвандлик/алкоголизм таъсирида жиноят содир этган пробация назоратидаги шахслар учун мажбурий когнитив-хулқ-атвор терапияси, ғазабни бошқариш («Anger Management») ва реабилитация дастурларини ўтиш мажбуриятини суд ҳукми билан юклаш тартибини қонунчиликка киритиш лозим.

4. Жамоатчилик пробацияси ва волонтёрлар институтини ривожлантириш.

Япониянинг ихтиёрий пробация ходимлари («Hogoshi») тажрибасига таянган ҳолда, назорат остидаги шахсларни жамиятга қайта мослаштириш, уларни иш билан таъминлаш ва оилавий низоларини ҳал этиш жараёнига «маҳалла еттилиги» ва обрўли фаол фуқароларни волонтёр-мураббий сифатида кенг жалб этиш керак.

5. Пробация инспекторларининг хизмат юкламаси стандартларини оптималлаштириш.

Халқаро тажрибани ҳисобга олиб, бир нафар пробация инспекторига тўғри келадиган назорат остидаги шахсларнинг чекланган сонини белгилаш (мақбул меъёр: 40–50 нафар) лозим. Бу инспекторга қоғозбозликдан холи равишда ҳар бир маҳкум билан чуқур индивидуал-профилактик иш олиб бориш имконини беради.

Хулоса қилиб айтганда, пробация назорати остидаги шахсларга нисбатан ҳуқуқий таъсир чораларини қўллашда илғор хорижий давлатлар тажрибаси жазолаш мақсад эмас, балки шахсни тузатиш ва жамият хавфсизлигини кафолатлашнинг воситаси эканлигини тасдиқлайди.

Мазкур йўналишда миллий тизимга рақамли мониторинг воситаларини кенг татбиқ этиш, таъсир чораларининг босқичма-босқичлик тамойилини мустаҳкамлаш ҳамда маҳкумларни руҳий ва ижтимоий реабилитация қилиш дастурларини кучайтириш рецидив жиноятчилик кўрсаткичларини кескин камайтиришга, жазоларнинг инсонпарварлик моҳиятини рўёбга чиқаришга ва судланганларни қонунга итоаткор фуқаролар сифатида жамиятга тўлақонли қайтаришга хизмат қилади.

REFERENCES

1. БМТнинг Озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган чоралар бўйича минимал стандарт қоидалари (Токио қоидалари). БМТ Бош Ассамблеясининг 45/110-сонли резолюцияси билан қабул қилинган. 14.12.1990 й.
2. Европа Пробация Қоидалари (Council of Europe Probation Rules). Вазирлар Қўмитасининг CM/Rec(2010)1-сонли тавсияномаси. 20.01.2010 й.
3. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-ижроия кодекси. – Тошкент: Адолат, 2023. – 280 б.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Пробация тўғрисида»ги Қонуни. ЎРҚ-997-сон. 14.11.2024 й. // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси (lex.uz).
5. Petersilia J. When Prisoners Come Home: Parole and Prisoner Reentry. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 288 p.
6. Canton R. Probation: Working with Offenders. – London: Routledge, 2011. – 248 p.
7. Dünkel F. European Probation Systems and the Prevention of Recidivism. – Greifswald: University of Greifswald, 2017. – 312 p.
8. Hamai K., Ellis R. Japanese Probation and Aftercare: The Role of Volunteer Probation Officers (Hogoshi) // European Journal of Probation. – 2009. – Vol. 1. – № 2. – P. 110-124.
9. Абдурасулова Қ.Р. Криминология: Дарслик. – Тошкент: ТДЮУ нашриёти, 2018. – 344 б.
10. Tonry M. Intermediate Sanctions in Overcrowded Times. – Boston: Northeastern University Press, 1997. – 256 p.
11. McGuire J. What Works: Reducing Reoffending: Guidelines from Research and Practice. – Chichester: John Wiley & Sons, 1995. – 262 p.
12. Nellis M., Beyens K., Kaminski D. Electronically Monitored Punishment: International and Critical Perspectives. – London: Routledge, 2013. – 272 p.
13. Burrell W.D. Caseload Standards for Probation and Parole. – Lexington: American Probation and Parole Association, 2006. – 64 p.
14. Morgenstern C. European Perspectives on Electronic Monitoring: Between Efficiency and Human Rights Protection // European Journal of Probation. – 2012. – Vol. 4. – № 1. – P. 1-18.

15. Исмоилов И., Зиёдуллаев М.З. Ички ишлар органларининг ҳуқуқбузарликлар профилактикаси фаолияти: Дарслик. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2021. – 412 б.